

אוצר החכמה

שיעור כזית — בירור דעת הראשונים והאחרונים

(פורסם בקובץ בית אהרן וישראל, תשנ"ד, גליון ב (נ) כסלר-טבת)

אורח 1234567

אוצר החכמה

אוצר החכמה

- א. מהותו של שיעור כזית / ב. הכזית במשנה ובגמ' /
- ג. דעת הגאונים / ד. דעת הראשונים שבארצות המזרח /
- ה. דעת הראשונים שבארצות אשכנז / ו. סיכום דעות הראשונים /
- ז. דעת המחבר בשו"ע / ח. חומרת ה"נודע ביהודה" /
- ט. הזית בימינו / י. סיכום ומסקנות.

ה"כזית" הינו אחד השיעורים החשובים ביותר בהלכה, ודעות רבות נאמרו על נפח שיעורו (בעיקר בדברי הראשונים והאחרונים שבאשכנז), וכתוצאה מכך קיימת בציבור אי בהירות לגבי ההנהגה למעשה, ורווחת הרעה ששיעורו גדול מאד. דבר זה מתבטא בעיקר בליל פסח, ששיעורי קיום מצוות מצה ומרור הם בכזית, ורבים נכנסים עי"ז לספקות, ומחמירים מפאת זאת על עצמם עד כדי אכילה גסה. במאמר זה אנו מבארים את דעות הראשונים והאחרונים בנידון זה, ומסקנתנו: עיקר השיעור הוא כנפח הזית הטבעי שבימינו.

א. מהותו של שיעור כזית

בשיעורי אכילה שבש"ס קיימים שיעורים מספר, והם (מהקטן אל הגדול): כזית, כגרוגרת, ככותבת, כביצה וכו'. והנה לכל השיעורים, מלבד לכזית, קיימת חשיבות, וכמבואר בש"ס, וכמו: גרוגרת — שיעור אוכל לכל דייר בערובי חצרות, הוא שיעור אוכל חשוב שדרך הבריות להצניעו (שבת עה, ב); כותבת — שיעור מחייב באכילה ביוה"כ, היא אכילה שיש בה מיתבא דעתיה (יומא עט, ב); ביצה — אכילה שיש בה שביעה (יומא שם וברכות מט, ב), אולם לכזית לא מצאנו חשיבות מיוחדת, אלא רק שהוא שיעור אכילה, וכלומר שאם אכל פחות מכך לא נקרא שעשה מעשה אכילה. ויש לדון בסיבת חיובו.

ונראה דהיינו משום שיש לו חשיבות אוכל, וכלומר דבשיעור זה יצא מכלל פירור, ומכאן זה יש חשיבות מסויימת באכילתו. ובפחות מכך לא נקרא שעשה מעשה אכילה, אלא שבלע פירור, ונקראת טעימה.

דבר זה עולה גם מדברי מדרש לב טוב, ויקרא יא, מ: "לפי שב[טומאת] אוכלין כתב 'מכל האוכל אשר יאכל' [ויקרא יא, לד] שיעורו אכילה מעולה והיינו כביצה, אבל בטומאת נבלה כתיב 'והאוכל מנבלתה' [שם יא, מ] אפילו אכילה פחותה, ופחות מכזית אינה אכילה".

נמצא איפוא, דשיעור אכילה בכזית — אכילה פחותה היא, וחיוכו משום שיצא מכלל פירור. ואין בו מיתבא דעתא וכ"ש שאין בו שיעור שביעה. ושפיר י"ל שהוא שיעור קטן ביותר.

הרב חיים

ב. הכזית במשנה ובגמ'.¹

במשנה מבואר ששיעור כזית משוער בזית הטבעי, וכדשנינו (כלים פי"ז מ"ח):
"כזית שאמרו לא גדול ולא קטן אלא בינוני — זה אגורי".²

וכן בגמ' ברכות לח, ב איתא: "אני ראיתי את ר' יוחנן שאכל זית מליח וברך עליו תחילה וסוף... אמר ליה רבי ירמיה לרבי זירא רבי יוחנן היכי מברך על זית מליח כיון דשקילא לגרעיניה בצר ליה שיעורא? אמר ליה מי סברת כזית גדול בעינן כזית בינוני בעינן והא איכא".³ וכלומר רבי יוחנן אכל זית גדול ללא גרעינו, ששיעורו כזית בינוני בגרעינו.

ג. דעת הגאונים

כתב רב שרירא גאון: "וששאלתם לפרש לכם אם יש משקל לגרוגרת, לזית ולכותבת ושאר שיעורים במשקל כספים של ערביים, ופירשתם שמר רב הילאי גאון ז"ל פירש לכם משקל ביצה ששה עשר כסף ושני שלישי כסף" ועל כך עונה רב שרירא, שבמשנה (כלים יז, ו) מבואר שמדות השיעורים נמדדים "לפי דעתו של רואה", וכלומר המדה נתנה ביד כל אחד לשער לפי דעתו — באומד העין, ורב הילאי פירש לכם מה שראה הוא, או מה שראו קודמיו, ואם חפצים אתם לעשות כמוהו ולסמוך עליו — עשו, "ואם לאו — שערו אתם, ולפי דעתו של רואה יעשה — אם חסר אם יותר. וכן לענין כזית וכגרוגרת הרי פורש לכל אחד מהן בזו משנתינו: לא גדול ולא קטן אלא בינוני".⁴

ביאור הדברים: אין זה מן הצורך למסור מדות משקל לשיעורים. שכן השיעור הוא לפי דעתו של רואה, ובידכם לשער את הביצה, הזית והגרוגרת כפי מדתם הטבעית. ושיעורו של רבי הילאי לנפח הביצה אינו מחייב אתכם.

רב שרירא מוסיף ומסביר את הסיבה שרב הילאי נתן מדת משקל לנפח הביצה בלבד, ולא לנפח הזית והכותבת: "והאי דקצת רבנן שערו לפי דעתם ביצה ולא שערו כזית וככותבת וכגרוגרת, משום דביצה תלויין בה מילי נפיש — קב וסאה ואיפה ועומר, כולהון משתערין בביצה, לפיכך שיעורו לפי דעתם, אבל הני שיעורים שבקינן לפי דעתו של רואה". כלומר, במדת הביצה תלויות מדות רבות, שהנן מוגדרות כצירוף של מספר מסויים של ביצים, כמו קב — 24 ביצים, סאה — 144 ביצים וכו', ואין כל אדם יכול לשער בדמיונו צירוף של כמות כזו, על כן נתן רב הילאי

מדת משקל ליסודן — הביצה,¹ משא"כ בשיעורו של פרי יחידי, אין צורך לכך, שכן ביד כל אדם לשערו באומד העין.

וראה גם בשו"ת הגאונים זכרון לראשונים (הרכבי) סי' רסח: "וששנאלתם] כמה שיעור גרוגרת הגסה וגרוגרת בינונית וכן זית גדול וזית קטן וזית בינוני? הרי אלו שיעורין ואיך יהי שיעור לשיעור? ... וכל אחד ואחד בעשותו לפי דעתו הרי יצא ידי חובתו, ואין צריך ללמוד שיעור מאחר, דתנן ... הכל לפי דעתו של רואה".

סיכום: לדעת הגאונים שיעור ה"כזית" נמדד בזית הטבעי, ואין מן הצורך ליתן לו מדה, או משקל אלא כל אחד בעשותו לפי דעתו באומד העין יצא ידי חובתו.

ד. דעת הראשונים שבארצות המזרח

בכל דברי הראשונים שבארצות המזרח לא מצינו מי שנתן או שקבע מדה או משקל לנפח הזית, ואפילו הרמב"ם שנתן מדות משקל למדות הנפח, וכמו: לרביעית, לעומר לחלה וכו', (ראה פיה"מ עדיות פ"א מ"ב, כלים פ"ב מ"ב, הקדמה לפיה"מ מנחות, יד החזקה ערובין פ"א הי"ב), לא הזכיר בשום מקום מדת משקל לנפח השיעורים — ביצה, זית וכו'. (ומה שזכר בשמו בכל ספרי הספרדים דהביצה יח דרהם, נלמד ממשקל הרביעית שם — כז דרהם). ופשוט דכשהזכירו ראשונים אלו "כזית" כונתם היתה כפשוטו — למדת הזית הטבעי ממש. ולא ראו צורך לבאר זאת, וכפי שבהזכירם "כביצה" כונתם היתה למדת הביצה ממש. ולא ראו צורך לתת להם שיעורי משקל וכד', וכדברי הגאונים — שהן עצמן שיעור ואין צורך ליתן שיעור לשיעור. אלא הכל לפי דעתו של רואה — באומד העין בנפח הפרי ממש.

והאחרונים כתבו בדעת הרמב"ם שהזית הוא כשליש ביצה (ראה משנ"ב תפז, א), ולא נמצא כן מפורש בדברי הרמב"ם אלא מקורם מדברי המג"א (תפז, א) שלמד בדעת הרמב"ם שהזית קטן משליש ביצה. שהיות וכתב הרמב"ם (הל' שבת פ"ח ה"ה) "וגרוגרת אחד משלשה בביצה", ומאחר והזית קטן מהגרוגרת כמבואר בגמ' שבת (צא, א), א"כ מתבאר שהזית קטן משליש ביצה, ע"כ, עיי"ש עור. ומאחר ולא נתבאר בכמה קטן הזית מהגרוגרת א"כ נקטו האחרונים בדבריו, שהשיעור המירבי של הזית לדעת הרמב"ם — כשליש ביצה.

מקור דברי הרמב"ם שהגרוגרת — אחד משלשה בביצה, הוא לשיטתו כר' יוחנן בר ברוקא, דשיעור ב' סעודות לעירוב — ששה ביצים, והן יח גרוגרות. וראה בשיעורים של תורה סי' יא, דכר' יוחנן בן ברוקא סוברים גם: הרי"ף, הרשב"א, מגיד משנה, רא"ש, ריטב"א, או"ז, ורבינו ירוחם. ולדעתם ג"כ עולה דהזית קטן משליש ביצה.

ובדברי הרשב"א מצינו שלדעתו הזית קטן אף מכרבע ביצה, שכתב במשמרת הבית, בית רביעי שער ראשון (דף צו. ובהוצאות הגרפסות ח"ב דף ו) וזה לשונו:

1. ויחנן גם שבמדות הנפח לא אזלינן בתר דעת רואה של כל אחד, אלא המדות קבועות ומצומצמות. ראה בספרנו מדות ושיעורי תורה פרק ג.

הדפסה

הדפסה

"... שהרי יש בחתיכה עשר רביעיות שהן חמש עשר ביצים שהן הרבה משישים זיתים". ואין למדה זו מקור מיחסי המדות הנזכרים בש"ס, (ראה לפנינו אות ה) ובודאי שנקט ששיעור הזית — כמדת הזית הטבעי.

הדפסה

וכן מצאתי בדברי תלמיד הרא"ש רבי ישראל ב"ר יוסף מטוליטולא (אחיו של בעל יסוד עולם, היה מבית דינו של הרא"ש, וחתום על פסק דינו בשו"ת הרא"ש כלל ד' סו"ס י) בספרו "מצוות זמניות" הל' פסח שער ד', וז"ל: "וכשנרצה לשער שיעור הזית, ר"ל כזית אגורי, והוא מן זית ארץ ישראל, והוא כגדול שבזיתים אשר בארצנו זאת".

הדפסה

סיכום: לדעת הראשונים שבארצות המזרח ה"כזית" משוער בזית הטבעי, ובכל אופן קטן הוא משליש, ואפילו מרבע, ביצה.

ה. דעת הראשונים שבארצות אשכנז

בניגוד לגאונים ולראשונים שבארצות ספרד, ששיערו את נפח הזית כזית הטבעי, הרי הראשונים שבארצות אשכנז לא התייחסו לזית הטבעי, אלא קבעו את שיעורו ע"פ היחסים, שבינו לנפח הביצה או הגרגרת, העולים מגמ'.

שיטת ר"ת ור"י: נחלקו הראשונים, בעלי התוספות — ר"ת ור"י — בשיעור ה"זית" (תוס' יומא כ, א ד"ה ושיערו וראה גם בתוס' ערוכין פ, ב, ד"ה אגב): ר"י סובר דהוי כחצי ביצה, וראיתו שהרי בגמ' כריתות (יד, א) איתא, דאין בית הבליעה מחזיק יותר מב' זיתים, ובפרק בתרא דיומא (פ, א) איתא, דשיערו חכמים דאין בית הבליעה מחזיק יותר מביצת תרנגולת.

הדפסה

אמנם ר"ת הקשה, הלא שיעור שתי סעודות לעירוב הוי לר' שמעון ב ידות (=2/3) מככר של ח ביצים, דהיינו ה ביצים ושליש (ערוכין פב, ב), ושיעור ב סעודות לעירוב הוי יח גרגרות (עירובין פ, ב), א"כ הביצה שלש גרגרות וג' שמיניות, או בלשון אחרת: הגרגרת קרובה לשלוש עשיריות ביצה (= גרגרת 0.296 ביצה). ומאחר והגרגרת גדולה מהזית, כדמוכח בגמ' שבת (צא, א) א"כ הזית קטן יותר, ואינו מתאים לשיעור חצי ביצה².

והא דאיתא בכריתות שם דאין בית הבליעה מחזיק יותר מ-ב זיתים, היינו זיתים בגרעינן, וכלשונו: "זיתים יש בהם גרעינן, וקשין הן ועגולין, ואין נדבקין בבית הבליעה. ולכך הוי שיעור ב' זיתים קשין כשיעור ג' גרגרות. ועוד דגרגרות רכין ונוחין לאכול".

ולדבריו אלו, הזית קטן מ- 0.206 ביצה, והא דאיתא דאין בית הבליעה מחזיק

2. ותיירץ ר"י, דבשתי סעודות לעירוב לא קי"ל כר' שמעון, אלא כר' מאיר או כר' יהודה במשנה עירובין (פב, ב), דשיעורו מזון 2 סעודות לכל אחד ואחד, דהיינו כשיעור אכילתו. (ורק בשיעור הככר לחציה לבית המנוגע, וחצי חצי חציה לטומאת אוכלין קי"ל כר' שמעון שהיא ח ביצים. ולכן ביצה - חצי, חצי חציה, הוא שיעור טומאת אוכלין).

יותר מ-ב זיתים, היינו בדרך אכילה של זיתים בגרעין. ור"י הקשה על דבריו, הלא ההיא דכריתות באכילת בשר איירי, ולא שייך ביה גרעין וקשה ועגולין. וניתן ליישב דברי ר"ת ע"פ דברי המרדכי המובאים לפנינו, דכריתות מיירי שהאוכל שלם, עיי"ש.

כדברי ר"י פסקו רבים מראשוני אשכנז: אגודה, מהרי"ו, מהרי"ל ותרומת הדשן (ראה מדות ושעורי תורה פרק טו הערה 113). והיינו חצי ביצה בלי קליפתה, (ביצה בלי קליפתה הוא שיעור טומאת אוכלין – אוכל שאתה אוכלו בבת אחת).

^{אוצר החכמה} דעת המרדכי: כתב המרדכי (סדר ליל פסח, סוף פסחים): "כורכן בבת אחת ואוכלן, פי' היה נוטל כזית מצה, וכזית מרור וכזית פסח ואוכלן. וא"ת הא אין מחזיק בית הבליעה כל כך, דהא אמרינן [כריתות יד, א] דשיערו חכמים דאין בית הבליעה מחזיק יותר מ-ב זיתים, היינו כביצה. י"ל הגי' מילי כשהאוכל שלם, אבל כשהוא מרוסק מחזיק טפי, וכשמגיע לבית הבליעה מרוסק הוא ולכן מחזיק כולי האי". ^{הערה 1234567} הובאו דבריו בשו"ת תרומת הדשן סי' קלט, ובמג"א תעה ס"ק ד.

^{אוצר החכמה} ^{הערה 1234567} ביאור הדברים: בגמ' כריתות שם איתא, דר' אדא בר אחא מתני יש אוכל אכילה אחת וחייב ה' חטאות, כגון טמא שאכל כזית חלב נותר, ביוה"כ (— ד חטאות) וכזית פיגול בהדא (— חטאת חמישית). ומקשה הגמ' ונוקמא כגון דאכל כזית דם בהדא (— חטאת שישיית). ומתרצת הגמ' בחדא אכילה קא מיירי בשתי אכילות לא קא מיירי, דשיערו חכמים דאין בית הבליעה מחזיק יותר משני זיתים.

ועל כך כתב המרדכי, דהתם מיירי כשהאוכל (כלומר ב הזיתים) שלם. (יתכן דהיינו משום שאם יטחנו בפיו הרי האיסורים מבטלים זא"ז). ובבית הבליעה נכנסים שני זיתים שלמים. אולם כשטחנו בפיו והאוכל מרוסק, הרי נכנסים בבית הבליעה גם שלשה זיתים.

ויש לדון בדבריו, הלא איתא שם דבאכילת ב הזיתים מתחייב חטאת משום אכילה ביוה"כ, ומשמע דב' זיתים מכילים ככותבת, וכותבת מדתה קרוב לביצה מעט (עי' גמ' יומא עט, ב, וברמב"ם ובשו"ע) א"כ הזית קרוב לחצי ביצה.

ואפשר ליישב, שמלבד שני הזיתים (הנאכלים שלמים) משלים לכשיעור כותבת במאכלים אחרים (וכמו לדעת רב זירא ורב פפא בגמ' כריתות שם). ודברי הגמ' "בחדא אכילה קא מיירי" פירושו שבאכילה אחת עובר על ה' האיסורים המנויים שם, וכגון שאכל תחילה מאכל בשיעור ככותבת פחות שני זיתים, ועתה באכילה אחת של הכזית נותר והכזית פיגול עובר ה' חטאות בבת אחת. אולם לאכול גם כזית דם בהדא לא ניתן באכילה אחת.

עכ"פ מדברי המרדכי משמע, דהשיעור המירבי לזית הוא כשליש ביצה בלא קליפתה.

דעת ראבי"ה: כתב ראבי"ה, ברכות סי' קז: "וכל היכא שצריך כזית צריך שיהיה מאכל בהרווחה לפי שאין אנו בקיאין בשיעור זית, כדי שלא תהיה ברכה לבטלה". יש להבין, מדוע ראשונים אלו שבארצות אשכנז, בניגוד לגאונים ולראשונים

שבארצות ספרד, קבעו את נפח הזית ע"פ היחסים העולים לו מגמ', ולא התייחסו לנפחו הטבעי, ונראה לומר שבמקומם — צרפת ואשכנז, לא היו זיתים מצויים. שכן כידוע, אזור הגידול של הזית הינו באגן הים התיכון, ואינו מתפשט לצפון העולם כל כך (המקום הצפוני ביותר בו גדל הזית הוא שפלת הפו באיטליה, 45 מעלות רוחב צפון. ובצרפת גדל הוא בפרובנס — דרום צרפת, 44 מעלות רוחב צפון — בלבד. אולם אינו בצרפת עצמה). ראייה לכך ניתן להביא מלשון אחד הראשונים מדורו של הרא"ש. (פסקי רבותינו שבאשכנז, מוריה שנה ח, גליון ב-ג), שכתב בדבר קושית המרדכי שהובאה לעיל, האיך בית הבליעה מחזיק ג זיתים, הא שיעור כזית חצי ביצה, ובית הבליעה מחזיק ביצה: "ולי הכותב אינו קשה, כי ראיתי זיתים בארץ ישראל ובירושלים — אפילו ששה אינם גדולים כביצה".

הרי שתלה את שיעור הראשונים כזית — חצי ביצה בתסרון ידיעה מפאת אי מציאות זיתים במקומם באשכנז. (ובכך יוסברו דברי ראבי"ה שם, שאין אנו בקיאים בשיעור זית).

וכ"כ רבי עקיבא יוסף שלזינגר (מאסף "תל תלפיות", שבט תרסא) במאמרו בנדון שיעורי תורה, וז"ל: "ועוד לא נמצא בתורה שיעור ביצה, כי אם ארץ זית וגו' כתיב, שכל שיעוריה כזיתים, וזה זית תולין בשיעור ביצה לאשר אין להם זיתים, לא כן אנו — אשר רואים את הזית לפנינו — אין לדחות העיקר מפני הטפל". ולדעתו שם לא נשתנו הפירות מימות חז"ל.

ויש לי להוסיף ראייה, שאם הזית היה מצוי במקומם, היה להם לראשונים לדייק להפך — ששיעור הביצה הוא כשני זיתים, ולהקטין את הביצה משיעורה המציאותי. (שיעור כביצה נחוץ לשיעורים רבים, כמו: רביעית, חלה, כותבת, המשוורת, כביצה ועוד). שכן עדיף לתלות את השיעור הפחות חשוב — הביצה, בשיעור החשוב — הזית, שנזכר בקרא. (ראה חזו"א בקונטרס השיעורים אות ה, אם שני מודדים אינם מתאימים יש לתפוש את זה שנזכר בקרא. ובשו"ת אבקת רוכל סוף סי' נג כתב שיש לתפוס את השיעור העיקרי. אכן בשו"ת מבי"ט סי' קמג כתב שבשל תורה יש להחמיר בשיעור הגדול. וגם לדבריו יל"ע מדוע לא הקטינו הראשונים את הכותבת, לענין יוה"כ, התלויה בביצה).

ומדלא עשו זאת צ"ל כנ"ל שלראשונים באשכנז לא היו זיתים להקטין את הביצה ולכן החמירו בשיעור הזית. ובארצות ספרד שהיו להם זיתים, לא תלו את השיעורים אחד במשנהו מכח השואת הסוגיות, שכן לדעתם סוגיות אלו אינן נותנות קשר ישיר בין שני השיעורים. ואת ההשואה יתכן וישבו באופנים שהבאנו.

ג. סיכום דעות הראשונים

הגאונים סוברים שה"כזית" משוער בנפח הזית הטבעי, כדעתו של רואה.

הראשונים שבארצות המזרח לא כתבו לו שיעור או מדה, ופשוט שסוברים כגאונים דמשוער בנפח הזית הטבעי, כדעתו של רואה. ומ"מ אינו גדול יותר משליש או רבע ביצה

הראשונים שבארצות אשכנז קבעו את נפחו על פי היחסים, העולים מגמ', שבינו לנפח הביצה או הגרורה. ובדבריהם קיימים שלש שיטות, והן (מהגדול לקטן):

ר"י: זית — חצי ביצה

מרדכי: זית — לכל היותר 0.33 ביצה

ר"ת: זית — לכל היותר 0.29 ביצה

והראב"ה כתב דאין אנו בקיאים בשיעורו.

אנו תולים שיטתם בהעדר זיתים במקומם באשכנז.

ז. דעת המחבר בשו"ע

המחבר בשו"ע העתיק בלשון יש אומרים את שיטת ר"י בלבד, וז"ל: "שיעור בזית יש אומרים דהוי כחצי ביצה". (כב"י כתב מקורו מתוס' חולין קג, ב, ד"ה חלקו, אולם הדבר מפורש יותר בתוס' ערוכין פ, ב ד"ה אגב, ויומא פ, א ד"ה ושיערו).

הנהגה מהא דהביא שיטה זו בלבד משמע לכאורה דמכריע כן להלכה. א"כ יל"ע מדוע הביא בלשון יש אומרים. ובספר נר מצוה סימן טו"ב כתב, דכתב בלשון זה מפני שיש החולקים, והיא שיטת הרמב"ם שכזית פחות משליש ביצה. והוקשה לי דא"כ מדוע לא הביא במפורש את דעת החולקים. ונראה לי, דהמחבר לא בא לשלול את הדעה הנגדית העולה מרוב הראשונים, ובפרט מהראשונים שבארצות המזרח, (ומסתבר שכך גם היה המנהג במקומם, שהכזית פחות משליש ביצה, והיינו שזית סתמא הוא כזית הטבעי), אלא מאחר ודעה זו איננה מפורשת בדברי הראשונים, אלא כך עולה סתמא, על כן הביא את הדעה המפורשת בלבד בלשון יש אומרים.

ראיה לדברינו ניתן להביא מדברי השו"ע בהלכות ערוכין שפסק כרמב"ם, דשיעור גרורה שליש ביצה, וזה לשונו (או"ח שסח, ג): "שיעור מזון שתי סעודות שהם י"ח גרורות שהם כששה ביצים, וי"א שהם כשמונה ביצים". וידוע דבכל מקום שהעתיק בשו"ע שתי דעות דעתו כדעת ראשונה. (וגם בדעה שניה שהעתיק מדברי הטור כתב בב"י שט"ס הוא וצריך לגרוס ה ביצים ושליש. וכן גורסים בדברי השו"ע ביאור הגר"א סי' שסח ובפר"ח סי' תפו). וגם בשו"ע סי' תט, ז העתיק רק את דעת הרמב"ם.

הרי שהשו"ע פוסק שהגרורה כשליש ביצה, ומאחר והזית קטן מהגרורה הרי לדעתו הזית קטן משליש ביצה. וכדי שלא יסתור את עצמו מסי' תפו שכתב שהזית חצי ביצה, צריך לומר כדברינו שכתב כן כדעה שניה. (ואף שאפשר ליישב את הסתירה, דבהל' ערוכין פסק כרמב"ם משום דערוכין דרבנן. מ"מ גם שיעורי אכילה בכזית אינם מדאורייתא אלא בכזית דמצה, וא"כ לא היה לו להעתיק סתמא דשיעור בזית חצי ביצה).

ונראה שהיא דרכו של מרן המחבר בשו"ע, שבמקום שנתפרשה דעה מסוימת בראשונים ללא חולק, להעתיק זאת סתמא, אף שהמנהג המקובל במקומו לא היה כן, וזאת משום שלא מצא דעה נגדית המפרשת את המנהג. דוגמא לדבר ניתן להביא מדיני צורת האותיות בסת"ם (או"ח סי' לב) שהעתיקם מספר ברוך שאמר לאחר הראשונים, היחיד שמפרש את צורתם, למרות שהכתב הנהוג בין הספרדים היה שונה. וכך מדין בין השמשות שכתב בכל מקום בשו"ע כר"ת, משום שזו הדעה סתמא בראשונים, ולא מצא מפורש בדברי הראשונים כשיטת הגאונים, למרות שמסתבר שהרי"ף והרמב"ם סוברים כגאונים, ומסתבר שכך נהגו בא"י בכל הדורות. וכן כתב החיד"א במחזיק ברכה, קונטרס אחרון, או"ח סי' רסא, וז"ל: "ואולי דגם מרן ידע דמנהג העולם דלא כר"ת, ולרוב קדושתו בהיות הדבר נוגע לגופי תורה לא רצה לומר סוגיא דעלמא היכי אזלא ופסק כר"ת".

והמחבר לא בא לשלול את המנהג הקיים, אלא העתיק את הדעה המפורשת בראשונים ללא חולק כדעה שניה. וכפי שמעתיק לעיתים דעה שניה בלשון יש אומרים.

דברים דומים כתב בספר זבח פסח על הגדה של פסח (איזמיר תרכד. הועתק בשו"ת ויאמר יצחק לר' יצחק אבן ואליד, או"ח סי' ח): "ואפשר דהטעם דכתב מרן בסי' תפו בשם יש אומרים, לפי שלבו ראה שאינו מוסכם מרוב הפוסקים, ולא כתב זה אלא להודיע דטוב לחוש גם לדעה זו לחומרא בעלמא לכתחילה".

וראה גם בפר"ח (תפו, א): "לדידן דקיי"ל כהרמב"ם שיעור כזית אינו אלא שליש ביצה בקירוב ולפי זה אין המוחש - גודל הזית הטבעי מכחיש אותו כל כך כמו לשיטת התוספות... שזה לא מסתבר כלל כיון דבכזית בינוני משערין...".

ח. חומרת ה"נודע ביהודה"

ה"נודע ביהודה" בספרו צל"ח (פראג תרמח) פסחים קטז, ב, כותב, שמדד שיעור קמח לחלה על פי מג ביצים וחומש, ומצא שהוא משקל פינט אחד. ושוב עשה כלי במדת האצבעות כמבואר ברמ"א יור"ד (שכד, א "עשר אצבעות על עשר אצבעות ברום שלש אצבעות ותשיעית אצבע בקירוב") והכיל משקל שני פינט וקצת יותר. וכיון ששיעורי הביצים והאצבעות סותרים זה את זה, ואין לומר שהאגודל התגדל, שהרי הדורות הולכים ומתמעטים, על כן יש לתלות שהביצים קטנו. ומכאן כתב שמפינט אחד קמח (שיעור חלה ע"פ הביצים) יפריש חלה בלי ברכה, ורק על שני פינט קמח ומעט יותר (שיעור חלה ע"פ האצבעות) יפרישו חלה בברכה.

ומסיים הנו"ב שם: "וכיון שנתברר שהביצים שלנו נתקטנו על מחציתם, אם כן שיעור זית שהוא חצי ביצה - הוא כביצה שלנו. וכן אשער באכילת מצה ומרור בכל שיעורי התורה".

והנה למרות ששיטתו של הנו"ב התקבלה ע"י כל הגדולים שבתקופתו ושלאחריו, מ"מ היינו דוקא בשיעורי מדות הנפח, וכמו שיעור עשרון לחלה, רביעית וכד', אולם בענין הכפלת מדת ה"כזית" מחצי ביצה לביצה. נותרה דעתו כשיטת יחיד. ורוכם

ככולם של הגדולים, למרות שבשעורי חלה ורביעית פסקו כנו"ב, בשיעור זה הורו, דהזית, או חצי הביצה שבימינו הוא הקובע. ראה בשו"ת חתם סופר או"ח סי' קכז; שו"ת חסד לאברהם מהר"ק סי' יח; שו"ת בית שלמה או"ח סי' ק"ז; שו"ת בית יצחק יור"ד סי' קלג, ג. וכן מובא בשמו של רבי חיים מואלוזין (שערי רחמים, אות קסה בהגה) וכן שם בסוף הספר (אות נא: "ראיתי לרבינו שנתן לאחד שקידש בביתו שחרית של יו"ט, שליש כף מצה מבושלת בחלב, לאכול משום קידוש במקום סעודה, ואמר שיש כאן כזית, והכף היתה של מתכת בינונית"). וראה גם בס' מרומי שדה (חידושי ש"ס לנצי"ב מואלוזין) פסחים לט, ב: "וזה ברור דשיעור כזית המבואר בשו"ע הוא שיעור קטן מאד, ולמה לנו להתמיר".

וכן שמעתי מהגרש"ז אורבאך זצ"ל, ששמע מהרב שלמה קאליש (חתנו של בעל חלקת — יואב) שהיה נוכח אצל בעל האבני נזר מסוכטשוב בעת שנשאל ע"י אדם שאכל מזונות, מהו שיעור כזית לברך עליו ברכה אחרונה? וסימן על אצבעו עד אחרי הציפורן מעט ואמר, בכשיעור זה יש כזית.

וההסבר בזה ראה בספרנו מדות ושעורי תורה פרק ב סעיפים ה-ו, דרובם ככולם של האחרונים סוברים דכל השיעורים נקבעים בהתאם לפירות ולביצים שבכל דור. ודבר זה סברא הוא, דאם נקבעים הם על פי הפירות שבימי מתן תורה, או בית שני, אין לנו שיעור מקובל לסוך עליו. וכ"כ החזו"א (קונטרס השיעורים, או"ח סי' לט, אות ו): "...למדנו דכל מקום משער בפירות מקומו וכל דור בזמנו, דאם צריך ביצה שבימי משה ופירות של מתן תורה — אכתי נפל שיעורא בבירא". וכ"כ שם אות ג.

ושם אות ה מסביר החזו"א את חומרת הנו"ב לשער במדה כפולה את שיעורי חלה, מקוה, רביעית וכד' דכיון שמדתן נמסרה הן באצבעות והן בביצים, וכלומר דכיון שיש לנו ב שיעורים שאינם מתאימים, יש לנו לשער בשיעור הגדול או העיקרי — האצבעות, לחומרא, ולתלות שהשיעור האחר — הביצים, התקטן.

בהתאם לכך, בשיעור הכזית — הזית הטבעי שבימינו הוא הקובע, שכן אין קשר ישיר בין מדת הזית לשיעור האגודלים. וכ"כ החזו"א (אגרות חזו"א ח"א מכתב קצד) "אף שבצמח עצמו השינויים מצויים בשינוי הזמנים ושינוי האקלים, אין שינויים אלו מפסידים, ששרש השיעור — הצמח הזה שקבעו חכמים, והוא קובע השיעור בכל זמן ובכל מקום ... וכן כזית וכשעורה קובעים שיעור בכל זמן".

וראה גם בספר "ארחות רבינו" ח"א עמ' קעד, שהגר"י קנייבסקי אמר משמו של החזו"א "שמעיקר הדין שיעור הכזית הוא כזית של זמנינו, וכן בשיעור הגרוגרת הדבר כן, לענין ערובי חצרות... אלא שלמעשה אנו מחמירים בשיעור יותר גדול ולוקחים לפי השיעור של הביצים". ועוד שם בח"ב עמ' עה בשמו של החזו"א: "שמעיקר הדין כזית הוא כגודל זית בינוני של היום, וכן היו נוהגים בדורות הקדמונים, רק אח"כ התחילו למדוד כזית לפי חלקי ביצה ומזה נתעוררו החומרות של גודל הזית...".

וראה שם עמ' סח שמרן החזו"א חילק כזיתי מצה לבני ביתו כגודל כף יד גדולה בלי האצבעות, מפני שסבר דמשערים בכזית בינוני של זמנו (וכפי שמדדתי אני

הכותב יש בשיעור זה כ-18-17 סמ"ק, שהם כשליש ביצה של ימינו. ומשקל המצה (כ-9 גרם). ובעצמו אכל כרבע מצת יד (שם עמ' 10), ועיי"ש עוד דיוקי שיעורים בשמו ובשם הגר"י קנייבסקי, ובס' מדות ושיעורי תורה פרק יז סעיף ב.

ט. הזית בימינו

הזיתים המקומיים של ארץ ישראל מתחלקים לשלשה זנים עיקריים: נאבאלי, סורי, מאליסי. זנים אלו הינם, ככל הנראה, ילידי הארץ מימי קדם, שכן משך חיי העץ עשוי להגיע למאות שנים ואולי יותר. אנו מסדרים כאן בטבלה את נתונייהם (מתוך: פירות הארץ, א' גור וד' רפופורט, משרד החקלאות ת"א תשט; הזית, א' גור, פ' שפיגל וח' גרשט, משרד החקלאות ת"א תש"ך. וכן ממאמרו של דר' מרדכי כסלו, תחומין כרך י')

שם הזן	פרטים	גודל במ"מ גובה וקוטר	משקל בגרמים	צורתו	יחס גלעין לכלל הפרי	כמות השמן בציפה	יעוד
נאבלי	על שם המקום "בית נאבאלה" בשפלת לוד	28 - 26 X 20 - 19	6 - 5	כשקד עגלגל-מאורך, לא סימטרי בצלעותיו, כדורי בבסיסו, רחב באמצעו ומחודד מעט בקדקדו	1 : 4-6 (ממוצע) 1 : 5.5	33%-27%	לשמן ולכבש ירוק
סורי	הנפוץ בזני הארץ, נקרא על שם סוריה	24 - 21 X 18 - 13	3.5 - 2.5 הסורי המבורר מגיע עד-5	מאורך וסימטרי כד (כהה) בבסיסו וחד בקדקדו	1 : 4	40%-33%	לשמן ולכבש ירוק או שחור
מאליסי	נקרא על שם פריו הקטן. (מאליס בערבית = קסין)	20 - 16 X 14 - 6	2 - 1.5	מאורך וסימטרי מחודד בשני קצותיו	1 : 2.7	22%-18%	לשמן בלבד

הטבלה מסודרת בהתאם למשקל — מהגדול לקטן. נטבלה זו הינה טבלה כללית ממוצעת, ואני הכותב ראיתי זיתים במטעי שלחין מזן נאבלי (בצפון הארץ) ומזן סורי (במטע הזיתים של קיבוץ חפץ חיים), משקלם עד 7.25 גרם, ונפחם עד 7.5 סמ"ק. המשקל הסגולי של הזית קרוב ל-1:1 (עד 4-3% פחות).

קיימים גם זנים מיובאים מחוץ לארץ (ואינם נמנים כאן) וכמו המאנדאנילו, שמוצאו מספרד. לפרי מזן זה צורה אופיינית של תפוח קטן, ומכאן שמו. משקלו בתנאי שלחין כמשקל הזן הנאבאלי: 5-6 גר'.

יש לציין עוד שקיימים בארץ גם זני זיתים מיובאים מאיטליה ומספרד שמשקלם 10 גרם (ויכולים להגיע אף ל-15 גרם), כמו: נובו דה פיצונה, קורטל, סנטה קטלינה,

קוין. שמן אין להם כמעט (6 – 8 אחוז בלבד), ומשמים להפריית זנים אחרים וקצת לכבש. (מפי ראובין בירגר רפרנט לגידול זית משרד החקלאות בעפולה. ושמעון לביא ממכון ולקאני, בית דגון). מאחר ואין להם שמן כדאי שאינם משמים כשיעור, ראה גמ' ברכות לט, א: אגורי – ששמנו אגור וכו'.

הגדרת הבינוני: הנה כדי לקבוע את הזית הבינוני בימינו, אי אפשר לדעתי לעשות ממוצע בין שלשת הזנים ולקבוע שהזית מזן סורי הוא הבינוני (כפי שעשה מ' כסלו שם)³. שכן חז"ל הגדירו את הזית הבינוני כזן מסויים – אגורי (ראה משנה כלים פ"ז מ"ח, ובפי' משנה ראשונה שם). ובגמ' ברכות לט, ב: "אמר רבי אבהו לא אגורי שמו אלא אברוטי שמו. ואמרי לה סמרוסי שמו, ולמה נקרא שמו אגורי ששמנו אגור בתוכו".

לכן נראה שעלינו להשתמש בזן הזית הגדול ביותר – הנאבאלי. יש להוסיף לכך גם את הממצאים של מאות גלעיני הזיתים שנמצאו במצדה, ונשתמרו בשלמותם (בזכות האקלים היבש) מימי הבית השני. גלעינים אלו זוהו כזן הנאבאלי, ע"פ התאמה של 10 תכונות. (מ' כסלו שם). נפח הגלעינים שבמצדה שווה לנפחם בימינו – 47.0 סמ"ק. ומאחר ולא ידוע על סיבה כלשהי שעלולה לגרום שינוי בנפח הגלעין כאשר הוא נשמר במצב יבש, ובנוסף לכך פני הגלעינים אינם מראים סימני שחיקה, מניח המחבר שם שממדי הגלעינים נשארו בדיוק כמו שהם מאז ועד היום.

אמנם אין לנו בטחון שהגלעינים שנמצאו מייצגים את הזית מהזן האגורי, ואפשר שזן זה, שאולי היה גדול יותר, אבד. ואף אם נזהה את הזן הנאבאלי כאגורי, אולי בימי חז"ל הציפה היתה גדולה מבימינו. מ"מ מפני חששות אלו איננו יכולים לדחות את יסוד השיעורים הבנויים על הפירות, וכמו שאמרו הגאונים (שערי תשובה סי' מז) "תלו חכמים ז"ל השיעור בביצים ובפירות שהן קיימין בכל עת ואין משתנים".

י. סיכום ומסקנות

הגאונים סוברים שהכזית משוער בזית הטבעי, וכן משמע בדעת הראשונים שבארצות ספרד. הראשונים שבארצות אשכנז נתנו לו מדות שונות, והגדול ביותר – כחצי ביצה. ניתן להסביר דבריהם, כי שהעלינו לעיל – כחומרא מחסרון זיתים במקומם.

הב"י בשו"ע הביא את שיטת ר"י שכזית חצי ביצה בלשון "יש אומרים". ניתן לומר דהביא כן כדעה שניה, אולם להלכה סובר כשיטת הראשונים שבארצות ספרד (וכן עולה מדבריו בהלכות ערובין).

ה"נודע ביהודה" כתב להכפיל את שיעורי המדות והשיעורים, וכזית – חצי ביצה בכללם. למרות שרוב הגדולים שבתקופתו קבלו את דבריו, היינו לענין מדות הנפת, אולם לענין שיעור כזית נותרה דעתו כשיטת יחיד, ורוב האחרונים סוברים דמשערים בכזית או בכחצי ביצה של ימינו.

3. ונראה לי להביא ראיה שהזית האגורי אינו הזית הסורי, שכן בירושלמי שביעית (פ"א ה"ג) איתא על האתרוג והזית "כל אילניא עברין שנה. פרא שנה". וכלומר עושין שנה ומדלגים שנה. והנה

על כן נראה דעיקר השיעור הוא כמדת נפח הזית הטבעי שבימינו (לכל היותר כ-7.5 סמ"ק). ולכתחילה, כיון שחלק מהראשונים אמרו כן, והועתק בשו"ע, יש להחמיר כדבריהם שהכזית כחצי ביצה בלי קליפתה (-22.5 סמ"ק).

בשולי הדברים: רבים יתמהו ודאי, האם בשיעור זעיר כל כך מקיימים מצוות אכילה הכתובה בתורה. תמיהה זו יסודה בחוסר הבנה במושג שיעורי תורה בכלל, ובשיעור אכילה בפרט. בסיס השיעורים בכל מקום ומקום הוא השיעור המזערי ביותר שעליו ניתן לומר שיש לו מהות. וכמו שיעור רוחב אגודל האורך – מדה מחייבת בענינים התלויים במדות אורך (כמו לאו דהשגת גבול, ראה רמב"ם הל' גנבה פ"ז הי"א), ושיעור פרוטה, שיעור מחייב כממון, למרות שהוא שיעור זעיר ביותר⁴, ואם יקדש אשה בשיעורי ממון זה – מקודשת. וכן הוא ה"כזית" – שיעור אכילה: השיעור המזערי ביותר שיצא מכלל פירור ויש בו חשיבות אוכל (ראה לעיל סעיף א). ואין תנאי במצות אכילה שיהיה בו שיעור מיתבא דעתא או שביעה.

ואפשר שמצד מצות הידור – זה א-לי ואנוהו – ראוי ליקח שיעור שאינו מצומצם, אלא גדול יותר, וכמו במצות אתרוג (ראה שו"ע או"ח תרנו, א ועי' במג"א שם ובסי' תרעב ס"ק ב). ולמרות שיש לחלק, שבאתרוג מקיים את מעשה המצוה באתרוג מהודר יותר, משא"כ במצות אכילה משאכל כזית מצומצם יצא יד"ח. מ"מ אפשר שכשאוכל בבת אחת שיעור גדול קיים הידור.

[בגליון נג (סיון-תמוז תשנר), של קובץ בית אהרן וישראל, נדפסו מאמרי תגובה על מאמר זה, ועיי"ש יישובי לכת].

תכונה זו מצויה בזית מהזן הסורי – הנפוץ בזני הארץ כיום (ראה ספר הזית שם עמ' 6: "הסורי נושא פירות לסרוגין, שנה ירבה ושנה ימעט"). ומאחר וחז"ל בירושלמי שם כיוונו לסתם עצי זית מצויים, וכיון שהתכונה המוכרת שם במצויה בזן הסורי הנפוץ בזני זיתי הארץ, יש לתלות שסתם עצי זית בזמן חז"ל היו מהזן הסורי. להבדיל מהזן המשמש כשיעור נפח, שהיה, מכמצוין במשנה שם, מזן מיוחד – אגורי.

גם הסורי גבולי מאד לשיעור, שכן ראה בטור יור"ד סי' צח מגמ', שאין לוקים על איסור שנתערב, אף אם אין שישים בתערובת, עד שיהא כזית איסור בתוך ד' ביצים. הרי שהזית גדול מ'3.4 סמ"ק (=200:60).

לזיהוי הזן האגורי יש להביא את האמור בספר "אוצר הצמחים" (כרוך צי"יק, הרצליה תשי"ב) ערך אגורי, המזהה אותו עם זן בשם "דהן" הקיים כיום בסביבת דמשק. לא הצלחתי לברר את מקורו, ואת גדלו של אותו זן.

4. כנפחו המירבי של הזית מזני נאבלי וסורי שראיתי, ראה לעיל.

5. עי' תשרי מיימונית השייכות להל' אישות סי' י"ט: "אין הפרוטה שוה כיצת התרנגול", וע"ע תשרי ריב"ש סי' קנ"ג: "אשה מתקדשת בפרוטה שיש בדינר קצ"ב פרוטות והוא דבר מועט כר", ע"ש. וגם בזמן חז"ל היתה הפרוטה דבר מועט, וכמו שהוכיחו מהא דעירובין דף פ"ב ע"ב שיוצא שיעור פרוטה פחות מחצי ביצה פת, וידוע מש"כ הסמ"ע (ח"מ ר"ס פ"ח) לצדד רבזמנינו שהפירות ביוקר אפשר דנשתנה שיעור פרוטה, והגיה בצ"ע, וכל הפוסקים חלקו עליו ופשיטא להו דלא נשתנה שיעורו, ושגם בזמן חז"ל היה דבר מועט, ומ"מ יש לזה חשיבות מעיט, עי' אוצר הפוסקים אה"ע סי' כ"ז סקנ"ג.